

EUGENIUSZ MIRONOWICZ

Autokefalia Kościoła prawosławnego w Polsce w 1948 r.

Po II wojnie światowej, chociaż większość ziem zamieszkałych przez ludność prawosławną znalazła się w granicach Białorusi lub Ukrainy radzieckiej, problem Kościoła prawosławnego w Polsce nie przestawał absorbować władz państwa. Trzy sprawy wymagały pilnego rozwiązania. Pierwszą i najważniejszą była kwestia prawnego sfinalizowania autokefalii, drugą – włączenie Białostocczyzny do metropolii warszawskiej, trzecią – uznanie metropolity Dionizego za zwierzchnika Kościoła prawosławnego w Polsce.

W okresie okupacji niemieckiej władza metropolity Dionizego skurczyła się terytorialnie do obszaru Generalnego Gubernatorstwa. Cerkwią w tym okresie kierowało faktycznie dwóch biskupów związanych z ukraińskim ruchem narodowym – Hilarion (Ohijenko) i Palladiusz (Wydybi-da-Rudenko). W lipcu 1944 r. na żądanie władz niemieckich zwierzchnicy Kościoła prawosławnego w GG zostali wywiezieni do Wiednia. Po zajęciu tego miasta przez Armię Czerwoną metropolita Dionizy zdecydował się powrócić do Polski¹. Kraju nie opuszczał biskup sufragan chełmski Tymoteusz (Szretter). Przed wojną był on kapelanem wojskowym w randze

¹ Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), zespół Ministerstwa Administracji Publicznej (dalej: MAP), sygn. 1042, Raport dyrektora Departamentu Wyznaniowego z 22 VI 1945 r.

pułkownika. W Generalnym Gubernatorstwie, za wcześniejsze prowadzenie misji polonizacyjnej wśród żołnierzy ukraińskich i białoruskich pełniących służbę w armii polskiej, był on marginalizowany przez biskupów Hilariona i Palladiusza.

W sierpniu 1942 r. diecezja grodzieńska, obejmująca także wschodnią Białostoczczyznę, została włączona do Białoruskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego². Po wycofaniu się Niemców rozpadły się struktury tego Kościoła, a Białoruś ponownie znalazła się w jurysdykcji patriarchatu moskiewskiego. Zachodnia część diecezji grodzieńskiej, w wyniku zmiany granic, znajdowała się w granicach państwa polskiego. W grudniu 1944 r. wizytę na Białostoczczyźnie, w towarzystwie przedstawiciela rządu BSRR, złożył arcybiskup miński Bazyli. W wyniku tej wizyty duchowieństwo dekanatów białostockiego, bielskiego i hajnowskiego uznało go za swojego zwierzchnika³. Białostoczczyzna została potraktowana jako oddzielna diecezja. Dwa miesiące później zarządzeniem patriarchy moskiewskiego Aleksego diecezja białostocka została włączona do Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego⁴. Natomiast władze PKWN kierowanie sprawami Kościoła prawosławnego na Białostoczczyźnie powierzyły biskupowi Tymoteuszowi⁵. Walka o diecezję białostocką trwała do maja 1946 r., kiedy to najwięksi zwolennicy arcybiskupa mińskiego – Mikołaj Wincukiewicz z Bielska Podlaskiego i Włodzimierz Jemieljanuk z Zabłudowa zaginęli bez wieści, zaś Bazyli Iwasienko sam wyjechał do BSRR⁶.

Władze po półtora roku, wykorzystując różne formy nacisków i szantażu, uporały się z frondą kleru prawosławnego nie akceptującego biskupa Tymoteusza⁷. Był on kojarzony ze stanem Cerkwi w okresie międzywojennym, pełnym uzależnieniem od władz i upokarzającymi poleceniami dotyczącymi obowiązku kształtowania polskiej świadomości narodowej wśród wiernych. W konsekwencji realizacja tych poleceń prowadziła

² I. Kasiak, *Z historii prawosławnej Cerkwy białaruskaha narodu*, New York 1956, s. 99–103; „Ranica” (Berlin), 10 I 1942, nr 36 (100).

³ Archiwum Państwowe w Białymstoku (dalej: APwB), zespół Starostwa Powiatowego Bielska Podlaskiego (dalej: SPBP), sygn. 15, k. 3.

⁴ AAN, zespół MAP, sygn. 1048, Odpis zarządzenia patriarchy z 16 II 1945 r.

⁵ Tamże, Pismo Białostockiego Diecezjalnego Zarządu Prawosławnego do MAP z dn. 16 II 1945 r.

⁶ Tamże, k. 88; APwB, zespół Urzędu Wojewódzkiego Białostockiego (dalej: UWB), sygn. 234, Sprawozdanie wojewody białostockiego za marzec i maj 1946 r.

⁷ Młodszych zwolenników biskupa mińskiego za pośrednictwem biskupa Tymoteusza pozbawiano święceń kapłańskich i powoływano do służby wojskowej.

do upadku autorytetu kleru i postrzegania duchownych jako rzeczników władzy państwowej.

Orientacja na zachowanie łączności wśród kleru prawosławnego na Białostocczyźnie była bardzo silna i miała autentyczne poparcie większości wiernych. Z inicjatywy duchownych z Białostocczyzny w 1945 r. zbierano podpisy pod petycją do patriarchy moskiewskiego o niewyrażanie zgody na autokefalię Cerkwi w Polsce⁸. Gdy władzom udało się spacyfikować opozycję wśród kleru, wierni parafii w Orli powiatu bielskiego założyli Stowarzyszenie Chrześcijan Prawosławnych w Orli i uznali zwierzchność religijną patriarchy moskiewskiego, deklarując jednocześnie lojalność wobec rządu polskiego⁹. Parafię orlańską zdołano podporządkować biskupowi Tymoteuszowi dopiero w 1950 r. Nastroje promoskiewskie były wynikiem postrzegania prawosławia rosyjskiego jako idealnego modelu życia religijnego, pamiętanego przez starszych mieszkańców Białostocczyzny sprzed 1914 r.

Z dostępnych dokumentów nie jest natomiast jasne stanowisko strony radzieckiej. Wprowadzie Białostocczyznę już w lipcu przekazano Polsce, lecz, jak sugerował władzom PKWN wojewoda białostocki w grudniu 1944 r., kontrwywiad radziecki prowadził jakąś grę przywożąc arcybiskupa Bazylego na Białostocczyznę i zezwalając mu na sprawowanie jurysdykcji nad parafiami prawosławnymi na terenie sąsiedniego państwa¹⁰. W połowie 1945 r. strona radziecka wyraźnie wycofała się z tej polityki, pozostawiając rozbudzone nadzieje znacznej części kleru i wiernych na zachowanie łączności z Cerkwią rosyjską.

Nastroje na Białostocczyźnie przekonywały władze polskie o konieczności uzyskania akceptacji dla autokefalii Kościoła prawosławnego w Polsce przez Rosyjską Cerkiew Prawosławną. W okresie międzywojennym ze względu na relacje polityczne między II Rzeczpospolitą a Związkiem Radzieckim i uzależnienie Cerkwi po obu stronach granicy od władz państwowych spełnienie tego wymogu było niemożliwe. Wprowadzie władze polskie zdołały wymusić na hierarchii i duchownych prawosław-

⁸ APwB, zespół UWB, sygn. 153, Sprawozdania wojewody za wrzesień, październik i listopad 1945 r.; sygn. 523, k. 7; sygn. 94, k. 4; zespół SPBP, sygn. 115, k. 2–5.

⁹ AAN, zespół MAP, sygn. 1048. Teczka zawiera dokumenty dotyczące całości spraw związanych ze Stowarzyszeniem Chrześcijan Prawosławnych w Orli. Konflikt parafian z biskupem Tymoteuszem był wywołany na tle obsady stanowiska proboszcza. Szybko wysnuto wnioski, iż biskup jest wrogiem prawosławia i rzecznikiem interesów władz państwowych. Za jedyną metodę ratowania prawosławia uznano łączność z patriarchatem moskiewskim.

¹⁰ APwB, zespół UWB, sygn. 230, k. 26.

nych formalne uznanie autokefalii z 1924 r., lecz wątpliwości pozostały, wręcz narastały zwłaszcza w latach trzydziestych, gdy zaangażowano aparat państwowy do akcji niszczenia świątyń, kaplic i cmentarzy prawosławnych.

W nowej sytuacji politycznej rząd polski mógł liczyć na poparcie władz sowieckich. O autokefalii rozmawiano zatem nie z przedstawicielami patriarchatu, lecz władz państwowych.

Zarówno władzom polskim, jak i radzieckim oraz Cerkwi rosyjskiej niewygodnym partnerem do dalszego procesowania był metropolita Dionizy (Waledyński). Z jego osobą powszechnie utożsamiano ogłoszenie autokefalii w 1924 r. Był on ponadto zwierzchnikiem Kościoła prawosławnego w Generalnym Gubernatorstwie, co akurat potraktowano jako wygodny pretekst do usunięcia go z zajmowanego stanowiska. Operacją usuwania metropolity Dionizego kierował dyrektor Departamentu Wyznaniowego MAP Jarosław Demiańczuk. Zdawał on sobie sprawę, że jest to niewykonalne ze względu na obowiązujące prawo kanoniczne, dlatego starano się przekonać metropolitę do dobrowolnego ustąpienia ze względu na stan zdrowia¹¹. Władze jako jego następcę widziały biskupa Tymoteusza, byłego kapelana wojska polskiego.

Metropolita Dionizy tymczasem prowadził ożywioną działalność organizacyjną zmierzającą do odbudowy struktur cerkiewnych na terenie kraju. Starł się, bez powodzenia, o reaktywowanie Studium Teologii Prawosławnej na UW, prawosławnego duszpasterstwa wojskowego, a w lutym 1947 r., przy współpracy z władzami, dokonał nowego podziału diecezjalnego odpowiadającego realiom terytorialnym po II wojnie światowej¹². Metropolita starał się także porozumieć z patriarchą moskiewskim Aleksym w sprawie uregulowania wszelkich nieporozumień związanych z ogłoszeniem autokefalii w 1924 roku. Pierwszy list metropolita wysłał w maju 1945 r. Patriarcha w odpowiedzi żądał powrotu Kościoła prawosławnego na drogę prawa kanonicznego, co miało być warunkiem nawiązania poprawnych stosunków między metropolią warszawską a patriarchatem moskiewskim¹³. W kolejnym liście do patriarchy z 27 lutego 1947 r. metropolita wyjaśniał, że ogłoszenie autokefalii zgod-

¹¹ AAN, zespół MAP, sygn. 1042, Raport dyrektora Departamentu Wyznaniowego MAP z 22 VI 1945 r.

¹² Tamże, Memorandum metropolity Dionizego i biskupa Tymoteusza z 30 XI 1945 r.; Memoriał metropolity z 13 II 1947 r.

¹³ K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce w latach 1944–1956. Studia i materiały*, Kraków 1998, s. 124–125.

nie z prawem kanonicznym w okresie międzywojennym było niemożliwe ze względu na brak osoby pełniącej funkcję głowy Kościoła prawosławnego w Rosji¹⁴.

Rząd, podejmując decyzje w sprawie Kościoła prawosławnego, zawsze powoływał się na istniejący stan prawny z okresu międzywojennego. Jednocześnie zdawano sobie sprawę, że do pełnej normalizacji potrzebne było błogosławieństwo dla autokefalii ze strony patriarchatu moskiewskiego. Sytuacja w największej diecezji białostockiej wyraźnie wskazywała na potrzebę nowych rozwiązań. W lutym 1947 r. projekt takiego rozwiązania przedstawił minister sprawiedliwości Henryk Świątkowski¹⁵. Dla ułatwienia rozmów z patriarchatem proponował on autokefalię z okresu międzywojennego uznać za nieważną, lecz jednocześnie stwierdzał, że „państwo polskie, jako niepodległe, ma pełne prawo do autokefalii swego Kościoła prawosławnego. Zakwestionowanie autokefalii równałoby się zakwestionowaniu niepodległości”¹⁶. Tak śmiało rozwiązania minister proponował po uzgodnieniu stanowiska z przedstawicielem rządu radzieckiego Karpowem. Dlatego trudno jednoznacznie określić, kto naprawdę był autorem projektu, pod którym podpisał się minister Świątkowski. Pomysł takiego rozwiązania został poparty przez MAP z zastrzeżeniem, że przyszły metropolita będzie obywatelem polskim lub duchownym z innego Kościoła prawosławnego nie podlegającego jurysdykcji patriarchatu moskiewskiego¹⁷. Jak wyjaśniał Jarosław Demiańczuk, chodziło o to, aby nie wywoływać wrażenia zależności Cerkwi w Polsce od zwierzchników Cerkwi rosyjskiej.

26 marca 1947 r. metropolita Dionizy został wezwany do MAP, gdzie zaproponowano mu dobrowolną rezygnację z zajmowanego stanowiska¹⁸. Ponieważ metropolita, powołując się na prawo kanoniczne, odrzucił tę propozycję, władze, postrzegając go jako istotną przeszkodę na drodze do uzyskania autokefalii od patriarchatu moskiewskiego, zastosowały wobec niego areszt domowy. Zarzucano metropolicie, że w okresie okupacji mianował dwóch biskupów bez uprzedniego uzyskania zgody rządu polskiego, do czego zobowiązywał go dekret prezydenta RP z 18 listopada

¹⁴ Tamże, s. 131.

¹⁵ AAN, zespół MAP, sygn. 1042, Sprawozdanie ministra sprawiedliwości H. Świątkowskiego z 10 II 1947 r.

¹⁶ Tamże.

¹⁷ Tamże, Pismo dyrektora DW do ministra AP z 22 III 1947 r.

¹⁸ Tamże, Sprawozdanie dyrektora DW MAP z rozmowy z metropolitą Dionizym z 26 III 1947 r.

1938 r. Na żądanie Rady Ministrów prezydent RP Bolesław Bierut pozbawił metropolitę Dionizego funkcji zwierzchnika Kościoła prawosławnego w Polsce¹⁹. Zgodnie z art. 19 dekretu z 18 listopada 1938 r. objęcie i pełnienie funkcji metropolity zależało od uznania prezydenta RP. Na miejsce metropolity minister AP Edward Osóbka-Morawski powołał Tymczasowe Kolegium Rządzące PAKP na czele z biskupem Tymoteuszem²⁰. Zarówno odwołanie metropolity, jak i mianowanie Kolegium Rządzącego było naruszeniem obowiązującego prawa kanonicznego, lecz władze nie zwracały na to szczególnej uwagi.

Wraz z pozbawieniem funkcji metropolity znikła ostatnia przeszkoda do uzyskania zgody na autokefalię ze strony patriarchatu moskiewskiego. Spotkanie obu delegacji cerkiewnych uzgodniono na szczeblu rządowym. Nie ulega wątpliwości, że decydującym dla rozwiązania problemu było stanowisko rządu radzieckiego i polskiego. W czerwcu delegacja Kościoła prawosławnego w Polsce z biskupem Tymoteuszem na czele została przyjęta przez patriarchę Aleksego. W Moskwie prawosławni z Polski wyrzekli się niekanonicznej autokefalii otrzymanej z Konstantynopola i w zamian otrzymali błogosławieństwo na samodzielność Kościoła, zgodnie z wymogami prawa kanonicznego²¹.

Niezwykle trudno jest ustalić dlaczego kandydat rządu polskiego na nowego metropolitę Kościoła prawosławnego w Polsce biskup Tymoteusz nie otrzymał tego stanowiska. Prawdopodobnie nie uzyskał on akceptacji w Moskwie. W grudniu w imieniu soboru biskupów Tymoteusz zwrócił się do patriarchy moskiewskiego o oddelegowanie do Polski arcybiskupa lwowskiego Makarego (Oksijuka). Do Polski przybył on w 1951 r. i został pierwszym kanonicznym metropolitą PAKP.

¹⁹ Tamże, Uchwała RM w sprawie PAKP z maja 1948 r.; Zarządzenie prezydenta RP z 17 VI 1948 r.

²⁰ Tamże, sygn. 1043, Zarządzenie ministra AP z 20 IV 1948 r.

²¹ Tamże, Sprawozdanie z pobytu delegacji PAKP w Moskwie; akt ponownego złączenia Polskiego Kościoła Prawosławnego z Rosyjskim Kościołem Prawosławnym i nadania autokefalii.